

УКРАЇНА У ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКАХ РОСІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Досліджувана тема потребує, незважаючи на значну кількість праць, які вийшли протягом ХХ століття, свого подальшого розгляду. На це неодноразово вказували провідні фахівці вітчизняної історичної науки О.П.Реєнт та С.В.Віднянський. Серед найвідоміших дослідників даної проблематики відзначимо, окрім названих, І.О.Гуржія, О.Попова, В.А.Золотова, Т.М.Кітаніну та інших. Стаття, що пропонується, - це спроба узагальнити існуючий матеріал з історії зовнішньоекономічних зв'язків України в умовах Російської імперії наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст.

Після скасування кріпосного права та проведення ряду буржуазних реформ в Україні, як і в Росії в цілому, виникли сприятливі умови для розвитку товарного землеробства та тваринництва. У 80-х роках ХІХ ст. виник і розвинувся до великих розмірів вивіз з Росії продуктів птахівництва. За звітами про зовнішню торгівлю Росії, виданим Митним департаментом, у 1887 р. усіх продуктів птахівництва було вивезено на суму 13,1 млн.крб., у тому числі яєць на 7,9 млн. крб. У 1890 р. цифра вивозу піднялася до 19 млн.крб., у тому числі яєць до 12,3 млн.крб. У 1895 р. ця цифра зросла до 28,3 млн.крб., в тому числі на яйця припадало 19,7 млн.крб. А в 1901 р. усіх продуктів птахівництва було відправлено за кордон на суму 46,9 млн.крб., у тому числі яєць на 35,3 млн.крб. Звідтоді вивіз усе збільшувався і в 1911 р. досягнув величезної цифри - 97 млн. крб., більша частина якої припадала на яйця, потім йшли жива і бита птиця, пух, пір'я, яєчні білки та жовтки.¹

З 1900 по 1910 рр. вивіз продуктів птахівництва збільшився більше як удвічі і 4/5 всього вивозу в даній галузі за цінністю припадали на яйця. Зовнішня торгівля продуктами птахівництва України розвивалась з рідкісною швидкістю, як за кількістю, так і за цінністю, яку вона займала в українському експорті. За даними С. Новінського, вона займала перше місце серед всього експорту продуктів харчування. Серед продуктів птахівництва, які вивозили за кордон, перше місце належало яйцям. Вони становили 84% від суми вивозу усіх птахопродуктів. Птахівництво в Україні відіграло роль підсобного промислу, однак його продукція займала провідне місце у внутрішній та зовнішній торгівлі. В 1911 р., за даними Російської експортної палати, Росія вивезла цієї продукції на 100 млн. крб. З них частка України становила приблизно половину всієї суми.²

За даними німецької статистики, половина привозу яєць до Німеччини від 42 до 50% припадало на частку України. В 1911 р. українські яйця становили половину експорту суди усіх країн, а експорт яєць до Великобританії досягнув 53% усіх завезених у цьому році. Переважне значення для експорту України мали Німеччина, Великобританія та Австро-Угорщина. Остання ввозила удвічі менше, ніж Німеччина та Англія окремо і до того ще частину товару відправляла до Німеччини. Українці вивозили до Великобританії близько 40% експортованих яєць і більше половини експорту битої птиці. На Німеччину припадало приблизно стільки ж яєць і майже весь експорт живої птиці.

Головним споживачем українських яєць був англійський ринок, що поглинав до 34% усіх увезених звідси яєць, випередивши Німеччину, яка ще в 1905 р. була головним імпортером даного товару. За даними 1912 р., Голландія отримувала 5,1%, Данія - 1,4%, Фінляндія - 0,9%, Швеція - 0,8%, Франція - 0,8%, інші країни - 0,3%. Отже, основну масу яєць вивозили в Англію, Німеччину, Австро-Угорщину.

Головними пунктами вивозу яєць за кордон були Новоселиці на кордоні з Буковиною (поряд з м. Кам'янцем-Подільським), Волочиськ. У 1910 р. через ці пункти було відправлено: з Новоселиці - 237.000 пуд. і Волочиська - 212.000 пуд. яєць. Окрім того, через останній пройшло транзитом 1.142.000 пуд. Українські губернії досягли високого рівня розвитку яєчного промислу. На початку ХХ ст., згідно з офіційними

статистичними даними, вони поступалися лише Воронежському району в Росії. Деякі дані відображені у таблиці:

Відправлено з губерній залізницями в 1905 р., 1910 р. (в тис.пуд.)	Відправлено яєць залізницями в 1905 р. (в тис.пуд.)	Місце губернії за кількістю відправок в 1905 р.	Відправлено яєць залізницями в 1910 р. (в тис.пуд.)	Місце губернії за кількістю відправок в 1910 р.
З Подільської губернії	713	6	724	6
З Київської губернії	560	8	565	8
З Волинської губернії	364	12	455	9
Всього:	1637	-	1744	-

Джерело: Новинский М.Г. К вопросу об экспортной торговле яйцами // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. Вып. XXI.

Отже, Волинська губернія, яка в 1905 р. займала за розмірами експорту яєць 12 місце, до 1910 р. стала вже на 9 місце. Київська і особливо Подільська губернії значно збільшили свій експорт. Це дало можливість учаснику Київського обласного з'їзду експортерів продукції тваринництва А.М.Челинцеву охарактеризувати Подільську губернію в економічному відношенні як пшенично-ячний регіон (якщо не брати до уваги вирощування цукрових буряків). За свідченням Челинцева, в Подільській губернії селяни збували нерідко до 6-8 тис. яєць на суму 100-150 крб. Цей прибуток був для селянського господарства важливим, оскільки таку суму селяни не завжди могли виручити зі своєї далеко не ідеальної землі. На початок XX ст. у країнах Європи відбувався тісний взаємозв'язок виробництва та умов реалізації сільськогосподарської продукції, створеної дрібними виробниками. Відбувалося інтенсивне перебудовування існуючих форм збуту, зокрема масла, хлібної торгівлі. Але ці заходи не торкнулися України, оскільки російський уряд не приділяв цим питанням належної уваги.

Якщо в організації спільного збуту хліба українські господарі були піонерами, то в галузі яєчного збуту є приклади: Австрія та Данія, які виступали разом з Росією на світовому яєчному ринку і з великим успіхом організували суспільний збут цієї продукції. У своїй доповіді на обласному з'їзді Південно-Західного краю з питань експорту в зв'язку з переглядом російсько-німецької угоди 17-22 березня 1914 р., О. І. Новинський заявив, що експорт яєць був порівняно молодою галуззю експортної торгівлі. У першій половині 80-х років він становив за вартістю 300 тис. крб., у першій половині 90-х років XIX ст. - 2 200 тис. крб. Потім відбувається стрімке зростання яєчного експорту, і до 1914 р. він досягнув 80 млн. крб., зайнявши 4-е місце серед усіх товарів, що вивозилися з Росії, поступившись лише експорту пшениці, ячменю та лісним матеріалам.³

Другим після яєць продуктом птахівництва, який вивозився, до речі, з тенденцією до збільшення, були гуси. Експорт їх до Німеччини був настільки значним, що німецький уряд визнав за необхідне виділити цей вид тварин в особливу митну рубрику і прийняти ряд спеціальних законодавчих актів. Під назвою живої птиці за кордон йшли виключно гуси. Вони вивозилися у Німеччину та Австрію. Динаміка вивозу гусей у названі країни показана в таблиці:

Країни вивозу	1908 млн .штук	%%	1909 млн .штук	%%	1910 млн. штук	%%
Німеччина	5,0	96	5,8	97	6,4	95,5
Австрія	0,2	4	0,2	3	0,3	4,5
Всього	5,2			6	6,7	

З битої птиці з України відправлялись у незначній кількості лише кури.

Слід зазначити той факт, що у другому десятилітті XX ст. експорт птиці характеризується скороченням у порівнянні з попереднім періодом, але натомість

розвивається в посиленій прогресії вивіз битої птиці, що було в усіх відношеннях значно вигідніше. В цьому можна перекоонатися із таких порівнянь: у 1907 році загальні відправлення живої та битої птиці становили у 80 тис. пуд., а в 1911 році вони досягли 135000 пуд., тобто збільшилися на 60%. За даними, розробленими паном Тиманським у департаменті землеробства, в 1910 р. Південно-Західними залізницями було відправлено 459 тис. пуд. живої птиці, Південними - 118 тис. пуд. і Південно-Східними - 161 тис. пуд. При цьому перше місце належало Чернігівській губернії⁴:

Місце губернії за кількістю вантажів	Губернії	Пудів
1	Чернігівська	559 000
4	Херсонська	157 000
5	Волинська	135 000
6	Київська	118 000
7	Полтавська	103 000
14	Подільська	50 000
16	Харківська	47 000

З 23 губерній, які брали участь у зовнішній торгівлі птицею, як бачимо, лідируючі позиції належали українським губерніям.⁵ Отже, експорт птиці значно поступався експорту яєць за своєю чисельністю.

Важливу роль відігравала Україна і в загальному експорті цукру з Росії. За даними Всеросійського товариства цукровиробників, в 1906-1907 рр. була вивезена значна кількість цукру до Баку з метою подальшого перепродажу його в Персію за ціною 2.85-3.15 крб. за пуд білого рафінаду і 2.20-2.50 крб. - за пуд білого піску. Ціна мелісового (жовтого) цукру дещо відрізнялася: 3.00-3.15 крб. - за пуд рафінаду і 2.20-2.30 крб. - за пуд цукрового піску. Цукор відправлявся морським фрахтом від Одеси до Константинополя, Генуї, Лондона.

За даними Київського відділення імператорського Російського технічного товариства, наприклад, лише з Волинської губернії в 1905 р. через митниці було вивезено 150 119 пудів цукру на суму 300 277 крб⁷. Росія, яка вступила з 1 вересня 1908 року на 5 років, (тобто до 1 вересня 1913 року) до Брюссельської міжнародної цукрової конвенції, взяла на себе зобов'язання відповідно до підписаного 6-19 грудня 1907 року акту обмежити на вказаний строк вивіз цукру на світові ринки одним мільйоном тонн (61 млн. пуд.)⁸ Згідно з цим же актом вивіз нашого цукру до Фінляндії та Персії, а також до інших сусідніх з Росією держав (сухопутним та морським шляхом), за винятком азійської Туреччини, залишений без будь-яких обмежень. Цукор в основному вивозився через митниці: Одеську - 5 193 273 пуд. (5 124 593 пуд. цукру-піску і 68 680 пуд. рафінаду), Волочеську - 2 336 041 пуд., Гусятинську - 475 302 пуд., Олександрівську - 814 245 пуд., Доброжинську.⁹

З 1 по 21 листопада 1915 р. було вивезено 290 130 пуд. цукру, з них 252 718 пуд. - залізницею і 26 465 пуд. - морем.¹⁰ За наказом імператора Миколи II російським намісником на Кавказі була скликана особлива нарада 11-12 листопада 1915 р. На нараді було вирішено допустити вивіз цукру до Персії, але не інакше як у супроводі акцизних документів і не більше річного обсягу, визначеного міністерством фінансів. Річний обсяг вивозу для Кавказької митниці визначено було 175 000 пуд. цукру на рік і, зокрема, 140 000 пуд. через Бакинську митницю, 33 000 пуд. через Джильфінську і 2000 пуд. через Шахтахтинську щомісячно. У справі експорту цукру з України відзначилися нащадки Терещенка і М.Бродський.¹¹ У 1892 р. старший син Артемія Терещенка Микола Артемієвич отримав звання почесного громадянина Києва, а в 1899 р. Київська міська дума змінила назву вулиці Олексіївська на Терещенківську.¹² Підсумовуючи, слід сказати, що у справі експорту цукру Україна відігравала значну роль і на її частку у різні роки припадало від 40 до 80%.

Виноробна, горілчана і спиртова промисловість Росії до кінця XIX ст. досягла значних обсягів. Крупні виноробні та горілчані заводи склали в Україні 7% загальної кількості

заводів Російської імперії. Введення акцизної системи дуже позначилось на експорті спирту з України, який з середини 60-х до початку 90-х років неухильно зростав. З початку 1900-х років почалось нове зростання експорту, який досяг у 1911 році 11, 1 млн. відер високоякісного спирту. Цьому зростанню сприяло заохочення вивозу спирту шляхом зняття акцизного збору зі спирту, який направлявся до митниць і повернення сплачених акцизів на вироби зі спирту та безакцизні відрахування «в премію» і за шляхові втрати. В 1911 році ці безакцизні відрахування в перекладі на суму акцизу дали 2, 1 млн. крб., що склало 1/3 (третину) загального прибутку бюджету державної горілчаної монополії Росії, який в цьому році становив 598 млн. крб.¹³

На думку С. Асенкова, головна кількість спирту на початку ХХ століття вивозилась з України, причому значення її у загальноімперському вивозі поступово збільшується з 2,9% в 1906 році до 7,9% в 1911 році, в той час, як значення інших регіонів неухильно знижується. Наприклад, у 1906 році вивіз з Південно-Західних регіонів імперії становив 81,6% загального вивозу за кордон, а в 1911 році він упав до 45,3%. Переважно спирт вивозився з Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній. Таку ж тенденцію спостерігаємо щодо інших губерній. З інших російських губерній вивозилася порівняно невелика кількість даного продукту.¹⁴

Головним ринком збуту українського спирту з давніх часів була Туреччина, куди йшло понад 50% всього його експорту. Значним, але нестійким був вивіз спирту до Німеччини, який становив 30% всього експорту України. За 5 років, починаючи з 1909 року, до 7% зріс експорт спирту до Китаю. Вивіз цього продукту до Англії дорівнював 1% і зазнавав коливань. Експорт «хлібної очищеної горілки» був досить незначним, з явною тенденцією до поступового скорочення і з великими коливаннями. Це пояснюється, з одного боку, недостатнім розвитком внутрішнього виробництва, а з іншого - високим митом (25 крб. з пуда бруто на спирт та горілку в діжках і 30 крб. або з пуда того ж продукту в пляшках).

Експорт лісу з України відбувався в декількох напрямках. З імперських ринків найбільше значення мали Польща, Новоросія, Передкавказзя. Закордонний експорт обслуговувався почасти водними, а почасти залізничними шляхами. Облік вантажів у цьому напрямку не був можливим. Залізницями ліс йшов переважно через Одесу. Наприклад, у 1911 році було відправлено будівельних матеріалів - 1409 тис. пуд., шпал - 1834 тис. пуд., клепок - 440 тис. пуд. Також товар відправлявся через австрійський кордон (у цьому ж році будівельних матеріалів-520 тис. пуд.)

Особливо велика кількість лісу йшла на експорт через суходільний німецький кордон (шпали, клепка тощо), почасти через Лібаву (клепка-316 тис. пуд.) З Одеси в Австрію транзитом через Новоселицю в 1909 р. було відправлено 4430 тис. пудів лісу, в 1910 р. - 4462 тис. пуд. і в 1911 р.-2830 тис. пуд.¹⁵ Саме в цей час зростає зацікавленість до українського лісу з боку іноземних підприємців. Окрім традиційних імпортерів лісу з України-Франції та Німеччини, на Україну звернули увагу Італія, яка зайнялась обробкою лісу в Овруцькому повіті, та керівництво австрійських залізниць, яке в 1912 р. придбало на Волині 5 тис. дубових телеграфних стовпів. Ці факти свідчать про виняткове значення Київського регіону в експортній лісовій промисловості України.¹⁶

З 1902 по 1911 р. відпуск лісу відносно запланованого експорту значно зростав. Так, в 1902 р. з призначених для експорту за кошторисом 1 333 452 куб. саж. було продано 868 796 куб. саж., або 76,6%, а в 1911 р. з призначених для експорту 980 073 куб. саж. було продано 884 734 куб. саж., або 90,3%. З цього видно, що використання державних лісів в Україні швидко збільшувалося. Державні дачі приносили неабиякий прибуток. Окрім того, на півдні України знаходилися відмінно організовані приватні мастки, як, наприклад, графа Потоцького, князя Сангушка, Терещенка, а також удільні мастки.

Вивіз вовни також був незначним. Переважно вивозились козяча вовна та шкіра. Досить великим був вивіз щетини. Наприклад, у 1910 році близько 2/3 всього експорту щетини (на 6 млн. крб.) було вивезено до Німеччини. Решта розподілялась між Австрією та Англією. Необроблені шкури вивозили до Німеччини, Англії, США.

Олійне виробництво в Росії розвивалося лише для внутрішніх потреб.

Соняшникова, конопляна, лляна олія була продуктом народного вжитку і за кордон вивозилась в обмеженій кількості. Натомість вижимки були важливим предметом експорту. Вони були цінним кормом для худоби і за кордон вивозилися саме з цією метою. Екпортувались головним чином до Німеччини, Данії, Англії, Бельгії та деяких інших країн.

Імпорт до України та Росії товарів протягом 1900-1910 років у процентному відношенні можна відобразити так:

Хліб в зерні та борошні - 4,0-12,4% (в 1908 р.).

Інші продукти землеробства 33-45,9%.

Тварини та їх продукти - 28-30%.

Продукти садівництва та городина - 6,7-8,7%.

Добрива - 1-1,3%.

Сільськогосподарські машини та знаряддя 9-11%.

Імпорт сільськогосподарської продукції вимірювався сотнями мільйонів карбованців.¹⁷ І, з точки зору торговельного балансу, це було ненормальним явищем.

1. Хліб завозився двох видів: пшениця, жито.

2. Серед інших продуктів землеробства можна назвати рис, борошно, бавовну, олійне насіння, джут тощо.

3. Тварини та їх продукти: коні, велика рогата худоба, вівці, м'ясо свіже, сир, бавовна, пух, сало, шкури баранячі, шкіра необроблена, віск, шовк-сирець.

4. Сільськогосподарська продукція в обробленому вигляді: олія, виноградне вино, шампанське в пляшках, вино виноградне в діжках, оброблена шкіра.

5. Продукти садівництва та городина: фрукти та ягоди свіжі та сушені, лимони, мигдаль, фісташки та різні горіхи.

6. Добрива: суперфосфати, «томасів шлак» тощо.

7. Сільськогосподарські машини та знаряддя: коси, борони, плуги, жатки, сінокосарки, молотарки, снопов'язалки, сіноворушилки, парові молотарки, автомобілі. Жито завозили з Німеччини. Наприклад, у 1910 році ввіз жита становив 6,4 млн. пуд. Рис завозився з Персії, Німеччини, Японії. Так, в 1910 році рису було завезено в Росію 6,8 млн. пуд., у тому числі: з Персії - 4,6 млн. пуд., Німеччини - 0,8 млн. пуд., Голландії - 0,3 млн. пуд.¹⁴

Через Німеччину і Голландію завозився рис американський (так званий каролінський за значно вищою ціною). Баранячі шкури, як правило, завозили з Німеччини. Сушені фрукти з Персії, Німеччини, Туреччини, Австрії, апельсини - з Італії, Німеччини, Туреччини, Австрії, лимони - з Італії, Туреччини, Австрії, Німеччини. Добрива ввозились з Німеччини, Англії, Швеції, Австрії, Бельгії, Голландії. Автомобілі та сільськогосподарські машини - з Англії, Німеччини, Австрії, Швеції, Данії, США. Серед імпорту серйозне значення мав лише довіз в українські митниці, коли Україна виступала лише в ролі країни транзиту. В 1910 році в Україну було довезено всього 13,6 млн. пуд., з них 12,5 млн пуд. у Миколаїв, Маріуполь та 1 млн. пуд. - в Одесу.¹⁸

У цілому можемо констатувати, що в зазначений період переважав пасивний баланс у зовнішній торгівлі України і Російської імперії в цілому: ввіз 1916 р. вже протягом першого півріччя перевищив ввіз мирного часу. Вивіз 1916 р. (2186587 крб.) становив вже 26% ввозу (839990 тис. крб.).¹⁹ Змінилась і кон'юнктура імпорту в цей час. Перше місце в ньому протягом мирного часу займала група: руди, метали та виробы з них. Друга група - «прядильні матеріали та виробы з них». У 1915 р. ці групи займали ті ж самі місця. Третє місце посідала група «Одяг та галантерейні товари». В 1916 р. більше всього зріс імпорт канцелярських товарів (на 235% від суми ввозу мирного часу). По всіх інших групах товарів спостерігалось зменшення імпорту у порівнянні з попереднім періодом. Разом з тим війна значно змінила кон'юнктуру українських товарів.²⁰

Основним видом зовнішньоекономічної діяльності України був також експорт-імпорт капіталів. Так, наприклад, у 1911 р. французький банк «Сосьєте женераль», який був головним акціонером «Наваля», придбав у бельгійського «Товариства» акції підприємства за половину вартості - 7 862 000 франків і 6 червня 1911 р. на його базі було засноване «Товариство миколаївських заводів та верфей», яке контролювалося двома фінансовими монополіями- «Сосьєте женераль» і Російсько-Азіатським банком. Початком нового етапу діяльності підприємства можна вважати 1912 р. Керування новим акціонерним товариством взяли на себе його Паризький й Петербурзький відділи. Перший очолював П.Думер, хоча фактично головою був Б.Захаров - власник англійської фірми «Віккерс та Максим», яка спеціалізувалася на виробництві зброї. Останній належав контрольний пакет акцій заводу «Наваль». Головою Петербурзького відділу було призначено представника Русько-Азіатського банку промисловця І.Путілова.²¹

3 червня 1912 р. розпочався процес зрощування двох суднобудівних гігантів

Миколаєва, які належали Петербурзькому банку. Так, головному бухгалтеру «Россуда» А.Філіпповичу було доручено виконувати аналогічні обов'язки і на заводі «Наваль», а директором заводу призначено колишнього інженера «Россуда» Б.Юрьєва, який уже навесні 1913 р. обладнав другий басейн для добудови кораблів загальним тоннажем 45 000 тонн. Таким чином, боротьба за володіння заводом між англо-французьким та російським капіталом завершилася перемогою останнього. 8 жовтня 1913 р. було прийнято статут нового «Товариства миколаївських заводів і верфей», куди ввійшов «Механічний завод Уманського». Основний капітал нової компанії, яка контролювала всю суднобудівну промисловість Миколаєва, нараховував 49 000 акцій загальною вартістю 7 млн. крб. Останнім кроком, який закріпив утворення монопольного об'єднання, став договір між «Россудом» і «Товариством миколаївських заводів і верфей» про передачу один одному замовлень на всі типи кораблів з прибавкою 10% прибутку. Остаточо злиття двох заводів відбулося в травні 1915 р., коли підприємства отримали загальне замовлення від уряду на будівництво двох підводних човнів «Фіат» та «Голанд».²²

Серед інших видів зовнішньоекономічної діяльності слід відзначити участь України в обміні робочою силою Росії з іншими країнами, зокрема в її міграційних процесах. Трудова імміграція в Україну розпочалася ще наприкінці XVIII ст. і спочатку розвивалась повільно. В 1861 р. в Україні проживало лише 2 443 сімей іноземців. Але після проведення економічних реформ і виникнення сприятливих політичних умов заселення українських земель іноземцями набуло широких розмірів.

15 липня 1888 р. російським урядом прийнято нову постанову про облаштування іноземних поселенців, котрі оселилися в українських губерніях, яка до певної міри сприяла переселенню робітників і селян з інших країн.²³ Так, за даними 1882 р. у Волинській губернії нараховувалось 15 747 дворів і 87 731 осіб, у 1886 р. число іноземних дворів у цій губернії сягало вже 26 355, або на 67% більше, ніж у 1882 р. В 1889 р. іноземців нараховувалося близько 160 тис. душ, а за переписом 1890 р., населення поза межами міста складало вже 194 412 осіб, тобто збільшилося на 221% проти 1882 р. із загальною кількістю іноземців, які опинилися у Волинській губернії, за даними того ж перепису 1890 р., 78% становили німці і 85, 9% з них належали до російських підданих.

Це збільшення можна пояснити тим, що воно відбувалося не від переселення іноземців безпосередньо з-за кордону, для яких володіння землею, безперечно, заборонялося, а від поселення в цій губернії вихідців з Польщі, які вважалися російськими підданими і дії закону від 14.03.1887 р. не підлягали. Відомий факт, що в Україні було багато наймачів і орендаторів земель та маєтків, які володіли землею без усіляких письмових угод на підставі усних домовленостей.

Подивимось, яке економічне значення мало російське законодавство для іммігрантів. Із 35 412 домогосподарств іноземців, які оселилися на Волині, лише 7 912, або 22%, володіли землею на правах власності, решта 78% належали орендарям і безземельним робітникам. А з 308 044 десятин землі, яка перебувала у володінні перших, лише 62 044 десятини, або 20,4% належали їм на правах повної власності, решта 79,6% була у них в оренді.²⁴

Окрім того, на Волині була ще чимала кількість іноземців, які орендували маєтки у повному їх складі. Зникали цілі колоністські поселення, їх прибутки скорочувалися, оскільки замінити іноземних поселенців місцевими орендарями не було можливості. На думку генерал-губернатора, потрібно було організувати переселення німців у внутрішні райони Росії, а не поза її межі. Цю думку підтримував і статс-секретар міністерства внутрішніх справ Дурново. Далі передбачалося поступове виселення їх з місць поблизу військових і стратегічних пунктів, шляхових споруд тощо. У першу чергу передбачалося виселення «отдельных, особо упорных личностей, направленных к поддержанию немецкой обособленности».

Найбільший розквіт колонізації спостерігався після франко-пруської війни 1871 р. і після об'єднання Німеччини. З цього часу за 25 років кількість німецьких колоністів збільшилась у десять разів і досягла у 1908 р. 2 млн. 100 тис. чоловік, у власності яких перебувало понад 12 млн. десятин землі на Західному кордоні Російської імперії (у Волинській і Подільській губерніях), на Півдні країни - у Новоросії, в Ковенській губернії і Привісленському краї.²⁵

15 липня 1888 р. російський імператор затвердив правила державної ради щодо облаштування побуту іноземних поселенців, які оселилися в Київській, Подільській,

Волинській губерніях. За цими правилами іноземні поселенці, які прийняли російське підданство і не набули до цього часу прав вищого стану, вводилися до складу сільських і міських обивателів. До речі, мешканці Царства Польського могли прийняти російське громадянство, перебуваючи на своєму попередньому місці помешкання. Поселенці зараховувались у залежності від місця постійного помешкання: а) особи, які мешкали в містах, посадах, містечках, - до міських обивателів; б) поселених поза містами і в селищах - до сільських мешканців. 30 квітня 1906 р. німецький уряд видав закон, за яким Привіслянський край у відношенні страхування робітників прирівнювався до ставок внутрішніх територій Німеччини. Тобто за складом населення з німецької сторони він не розглядався як закордонна територія. До позитивних моментів німецької колонізації слід віднести порівняно швидкий розвиток сільськогосподарської культури. На думку члена Державної думи С.П.Мансирова, відбувалося «мирне завоювання нашої торгівлі, промисловості, банківської і страхової справи. Машинобудівну галузь розвивали Ліпарди, Бутенопи. В будь-якому страховому товаристві в основному розмовляли мовою Шиллера і Гете». Викликані війною і обставинами 2 лютого 1915 р., були видані правила, які, однак, використовувалися і в мирний час. Було встановлено район прикордонної зони в 100-150 верст.²⁶

Поселенці, зараховані до стану міських обивателів, приписувалися до міщанських товариств і міст, де постійно мешкали. Начальник штабу Київського військового округу 17 червня 1916 р. повідомляв, що на будівництві залізничної лінії Шепетівка - Ямпіль-Збарж працювали 43 особи єврейського походження, з яких 13 були ратниками ополчення 2-го розряду.²⁷ Едуард Рудельд, почесний громадянин, який закінчив Уманську сільськогосподарську школу, володів 240 дес. землі в с. Кулеші. Його син Рудольф у Новограді-Волинському мав свій будинок і содовий завод. Райнгольд Герман - Шульц мав у цьому ж місті 3 будинки і ковбасний завод.²⁸

Помічник начальника Волинського губерньського жандармського управління 23 березня 1916 р. доповідав, що 20 березня з Дубенського повіту до Новограда-Волинського прибуло 50 сімей біженців, які були розміщені в садибах виселених німців. Тим часом у газеті «Новий час» у № 14277 було надруковано порядок виселення з району Волинської губернії німців-колоністів. Повідомлялося, що з наступом неприязня у травні-червні 1915 р. в районі Волинської губернії розпорядженням командуючого армією було виселено усіх німців-колоністів з Володимир-Волинського і Ковельського повітів. При цьому обліку їх не велось і дія створених згодом так званих ліквідаційних комісій на них не розповсюджувалася.²⁹

У липні-вересні 1915 р. надійшло розпорядження про загальне виселення з Волинської губернії німців-колоністів, за винятком тих громадян, які мали членів родини у діючій армії. Всього було виселено 56 тис. чоловік. За даними газети «Новий час», з 5 повітів було виселено у 1915 р. 4,5 тис. колоністів. Але за даними полковника поліції, це були не зовсім точні відомості, реальна кількість становила 6,5 тис. німців. В окремих випадках німців засилали до Сибіру, як, наприклад, сім'ю Акман, яку було вислано до Іркутська.³⁰

Так, наприклад, за даними старшого поліцмейстера, у 1873 р. в м. Києві мешкали 465 пруських підданих, у Черкаському повіті - 151 пруський підданий, у Сквирському повіті - 145 бельгійців, у Бердичівському повіті - 98 і у Проскурівському повіті Подільської губернії - 175 іноземців. Про національний склад та рід занять іноземців в Україні можемо судити з архівних даних. Так, у Київській губернії мешкали турецькі піддані Алі-Ізмаїл, Халіл Юсуф, Мезей Мусло, Йоган Менцер - пруський виробник дріжджів, Петр де-Маре - вчитель французької мови, Жан Гільє - перчаточник, француз Краус Саксон - пономар лютеранської церкви, Міхель Байер - співробітник заводу Бродського, датчанин Рау Фрідріх 41 року - директор цукрового заводу, Бергер Фердінанд 46 років - власник театру і актор, Штейн Терція, австрійська піддана з дочками Марією та Амалією, Йоган Кривец в м.Обухів працював на цегельному заводі, Пітер Бонікемпер в м.Мироновці був управляючим маєтку Шумахера, Кароліна Метуельтін на Солом'янці - кухаркою, Генріх Шульц 51 року у селі Деміївці мав пивний завод, Самуїл Лоренц володів Деміївським цукровим заводом, Антуан Гребель на Шулявці працював слюсарем, француз Віктор Готьє в м. Городянці - економічним землеміром, Олександр Тірі, 66 років, в м. Бишеві - ксьондзом, Карл Френонт в Пашківці працював на посаді економа і фарбувальником.³¹

У Кам'янець-Подільську волость з Одеси були направлені перекладачі з румунської

мови. Ці румунські громадяни жили певний час в Кам'янець-Подільському і, за даними ротмістра Кирпотенка, всі мали відповідну освіту і отримували 300 крб. на рік. У Подільській губернії жила німецька емігрантка Лариса Антонівна Фрейде, дворянка 18 років, яка працювала сестрою милосердя. В Одесі мешкав на вул.Херсонській, 17 швейцарський підданий Евелін Ендігер 46 років, який працював на Уралі, але повернувся на українську фабрику. З 1912 р. до 11 грудня 1916 року безвизно жив в Одесі серб Мендель Зесев. Він служив прикажчиком в мануфактурному магазині Гальперіна. На броварному заводі Санценбахера в м.Одеса служив кореспондентом і помічником бухгалтера німецько-підданий Фрідріх Сіверсен (Віктор Федоров) 44 років лютеранського віросповідання, який згідно з постановою головного начальника Одеського військового округу і генерал-губернатора від 3.11.1914 р. за №845\108 був висланий з дружиною Наталі в м. Чорний Яр Астраханської губернії. Туди ж були вислані на помешкання Антон Бек 34 років - фінансист і Симон Зейгер.³²

Про особливу увагу до міграційних процесів свідчить той факт, що на початку 1905 р. російський імператор Микола II відрядив у західні українські губернії члена ради міністерства фінансів, дійсного статського радника Рудченка для всебічного вивчення «відхожих промислів на західному кордоні». Ця місія мала секретний характер.³³

Серед євреїв переважали лікарі, юристи, журналісти тощо. Наприкінці XIX ст. євреї становили 8% від усього населення і 33% міського населення України. Ті ж показники й по Правобережній Україні, яка за царським законодавством здавна входила до так званої смуги осілості євреїв, де їм дозволялося оселятися на постійне проживання. Ці показники були ще вищими: відповідно 12,5 і 80%. Отже, містечка Правобережжя були переважно єврейськими, де повністю панували єврейські громади зі своєю культурою, мовою, релігією. Збільшувалася частка єврейського населення й у великих містах України, хоч там воно переважно русифікувалося. На один з найбільших єврейських осередків світу перетворилася Одеса. Тут євреї наприкінці XIX ст. становили більше половини всього населення міста.

Кількість німців у народонаселенні України в цей час сягала 1 млн. По півмільйона тут налічувалося кримських татар, румунів та молдаван. Крім того, наприкінці XIX ст. в Україні проживали такі національні меншини, як болгары - 200 тис., греки - 140 тис., вірмени - 50 тис., чехи - 38 тис., словаки - 13 тис.³⁴ Зустрічалися лише поодинокі представники англійської, французької, італійської та інших західноєвропейських націй. Групи національних меншин в Україні зосереджувалися переважно у містах і промислових селищах.

Таким чином, Україна мала важливе значення у зовнішньоекономічній діяльності Російської імперії наприкінці XIX-на початку XX ст. Українські губернії були тим регіоном, який на початку XX ст. почав відігравати визначну роль у зовнішньоекономічних зв'язках Російської імперії і до певної міри мав право визначати основні напрямки та обсяги зовнішньої торгівлі, що було чималим здобутком на той час.

Джерела та література:

1. Денисов В.И.Русская птицепромышленность. - СПб., 1913. - С. 42.
2. Российская экспортная палата. Материалы по пересмотру торговых договоров. Птица и продукты птицеводства. - СПб.: Тип. «Север», 1913. - С. 5.
3. Департамент земледелия. Продукты птицеводства во внешней торговле России. - СПб., 1912. - С. 77.
4. Крюков Н.А.Внешняя торговля продуктами сельского хозяйства за десятилетие 1901-1910 гг.// Отдельные оттиски из Ежегодника Департамента земледелия 1911 г. с 6-ю географическими таблицами. - СПб.: Тип. В.Ф.Киршбаума, 1912. - С. 6.
5. Морозова О. Об яичной торговле.-М., 1911. - С. 7.
6. ЦДІАУ. - Ф. 730. - Оп. 1. - Спр. 422.
7. ЦДІАУ. - Ф. 730. - Оп. 1. Спр. 243. Вывоз сахара из свекло-сахарных и рафинадных заводов за последние 14 лет: 1895-1908 гг.
8. Там само. - Ф. 442. - Оп. 636. - Спр. 391.
- К вопросу о подъёме экономических сил.-Спб. б.р.в. - С. 12.
9. Там само. - Ф. 730. - Оп. 1. - Спр. 523. - Арк. 1.
10. Там само. - Ф. 579. - Оп. 2. - Спр. 32. - Арк. 14.
11. Повница А.Господа Терещенки Бизнес.-2004.-16 февраля. - С. 35-37.
12. ЦДІАУ. - Ф. 442. - Оп. 529. - Спр. 61. Дело об исходотайствовании Высочайшего

соизволения на право ношения Львов Бродским пожалованого ему Персидским шахом ордена Льва и Солнца 2-й степени.

13. Асенков С. Спирт и его экспорт из России.-Спб.: Изд. ред. журн. «Российский экспорт, 1914. - С. 6.

14. Карачун М. Лесная промышленность // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты.-Вып.7.Юго-Западный край в экономическом отношении. Сборник статей под. ред. А.И.Ярошевича.-К.: Тип. А.М.Пономарёва, п.у.И.И.Врублевского, 1913. - С. 68.

15. Измьестьева И.Россия в системе европейского рынка. Конец XIX-начало XX ст. (опыт количественного анализа).-М.: Изд-во МГУ, 1991. - С. 19.

16. Крюков Н.А.Внешняя торговля продуктами сельского хозяйства за десятилетие 1901-1910 гг.

17. ЦДІАУ. - Ф. 579. - Оп. 2. - Спр. 32. - Арк. 14.

18. Свод законов Российской империи. - СПб., 1900.-Т.Х, Ч.1.

19. Шевченко А.М.Конкуренція іноземного і російського капіталу напередодні Першої світової війни (на прикладі Миколаївського заводу «Наваль») // Проблеми історії України XIX-початку XX ст. Випуск ІХ. - К., 2005.

20. ЦДІАУ. - Ф. 442. - Оп. 618. - Спр. 261.О переселении в Юго-Западные губернии постоянных жителей Царства Польского из иностранцев-католиков польского происхождения. - Арк. 376.

21. ЦДІАУ. - Ф. 442. - Оп. 52. - Спр. 440. - Арк. 109.

22. Там само. - Арк. 112.

23. Там само. - Ф. 442. - Оп. 618. - Спр. 261. - Арк. 254.

24. Там само.

25. Там само. - Ф. 1335. - Оп. 3. - Спр. 200. - Арк. 631.

26. Там само.

27. Там само. - Ф. 385. - Оп. 2. - Спр. 215. - Арк. 46.

28. Там само. - Арк. 47.

29. Крыжановский Е.М. Чехи на Волыни.-Спб., 1887. - С. 7.

